

M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” romanında Qərb-Şərq məsələsi

Nəsib Cəbrayılov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Slavyan Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: c.nesib@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə M.S.Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” romanında Qərb-Şərq məsələsi təhlil edilmişdir. Söhbət heç də Təbrizin, eləcə də Şərqlin əzəmətindən, ecazkar gözəlliyindən, şeir-sənət dünyasından getmir. Əsərin adındakı “dumanlı” epiteti də təsadüfən seçilməmişdir. Bu epitet Təbrizin müdhiş, təlatümlü günlərini, onun başında oynayan qara buludları, təbrizlilərin acınacaqlı həyat tərzini bədii cəhətdən ifadə edən bir vasitədir. Təhlildən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Qərb-Şərq məsələsi “Dumanlı Təbriz” romanının əsas mövzusu olmasa da, bu problem müəllif tərəfindən kifayət qədər geniş işıqlandırılmışdır. Biz bu məqalədə Qərb dövlətlərinin şərqilərə qarşı apardığı müstəmləkəçilik siyasətini, şərqilərin daxili və xarici düşmənlərə qarşı apardığı azadlıq mübarizəsini, Qərb və Şərq arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri, mədəniyyətlər arasındakı təzadları, milli və mənəvi dəyərləri və başqa məsələləri təhlil etdik. Bir sözlə, romanda Qərb-Şərq qarşıdurmasının əsas səbəbi qərblilərin Şərq xalqlarına qarşı tarixən kölə kimi baxması, onların sərvətlərinə göz dikməsi, həm onların milli-mənəvi dayaqlarını sarsıtmaq, həm onları əsarət altında saxlamaq, həm də onlar üzərində hökmranlıq etmək niyyətidir. Şərqilərin isə qərblilərdən əsas fərqi onların humanistliyi, milli-mənəvi dəyərlərə bağlılığı, tolerantlığı və ədalətliyi. Qərblilər tarixən öz güclərinə, şərqilər isə milli birliyə, dinə, inama, Allaha güvənirlər.

Açar sözlər: M.S.Ordubadi, “Dumanlı Təbriz”, Şərq, Qərb, tarixi roman

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 12.01.2021; qəbul edilib – 19.01.2021

The West-East problem in the work “Foggy Tabriz” by M.S.Ordubadi

Nasib Jabrayilov

Doctor of Philosophy in Philology

Baku Slavic University. Azerbaijan.

E-mail: c.nesib@mail.ru

Abstract. The article considers the West-East problem in the work "Foggy Tabriz" by M.S.Ordubadi. The work is not about greatness, dazzling beauty, the world of poetry and art of Tabriz, as well as the whole East. The epithet "foggy" in the title of the work was not chosen by chance. This epithet is an artistic medium expressing the terrible, troubled days of Tabriz, the black clouds that have accumulated above it, the miserable lifestyle of Tabriz. From the analysis, we can conclude that, although the West-East problem is not the main theme of the work “Foggy Tabriz”, it is sufficiently covered by the author. In this article, we examined the colonial policies pursued by Western states in relation to the inhabitants of the East, the similarities and differences between the West and the East, the contradictions between cultures, national and moral values, and other issues. In a word, the main reason for the West-East confrontation is the fact that the inhabitants of the West have always historically treated the eastern peoples as servants, wanted to take possession of their wealth, deplete their national and moral support, and also keep them under oppression and command them. The main difference between the inhabitants of the East and the West is their humanism, attachment to national and moral values, tolerance and justice. The inhabitants of the

West have historically relied on their strength, and the inhabitants of the East - on national unity, religion, faith and Allah.

Keywords: M.S.Ordubadi, "Foggy Tabriz", East, West, historical novel

Article history: received – 12.01.2021; accepted – 19.01.2021

Giriş / Introduction

M.S.Ordubadinin "Dumanlı Təbriz" romanının elə ilk səhifələrində Qərb-Şərq problemi ilə rastlaşırıq. Söhbət heç də Təbrizin, eləcə də Şərqin əzəmətindən, ecazkar gözəlliyindən, şeir-sənət dünyasından getmir. Əsərin adındakı "dumanlı" epiteti də təsadüfən seçilməmişdir. Bu epitet Təbrizin müdhiş, təlatümlü günlərini, onun başında oynayan qara buludları, təbrizlilərin acınacaqlı həyat tərzini bədii cəhətdən ifadə edən bir vasitədir. Müəllifin özünün də qeyd et-

diyi kimi, "Təbriz qara bir xülya kimi qaranlıq və müəmmal dumanların qoynuna girmişdi... dumanların kölgələri altında gizlənib sanki mühüm bir hadisənin xəbərini verməyə hazırlanırdı" [4, I, s.156]. M.S.Ordubadinin "Dumanlı Təbriz" romanında Qərb-Şərq problemi bugünədək tədqiq olunmadığı üçün çox aktualdır və bu məqalədə həmin mövzu nəzərdən keçirilmişdir.

Əsas hissə / Main Part

M.S.Ordubadinin "Dumanlı Təbriz" romanını, Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının ilk nümunəsi hesab etmək olar. Mehdi Hüseyn haqlı olaraq qeyd edir ki, bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatında "ilk tarixi realizmdir" [3, s.126]. Doğrudan da, əsərdəki faktlar göstərir ki, "Dumanlı Təbriz" romanı real tarixi hadisələrin təəcəssümüdür. Roman 1907-1911-ci illərdə Cənubi Azərbaycan və İranda baş vermiş və böyüyərək geniş miqyas almış İran inqilabının təsvirinə həsr edilmişdir. Əsər zaman baxımından Cənubi Azərbaycan xalqının azadlıq hərəkatının on illik (1907-1917-ci illər) bir dövrünü əhatə edir. Y.Axundlu yazır ki, "M.S.Ordubadi "Dumanlı Təbriz" romanında XX əsrin əvvəllərində İranın daxili ziddiyyətlərini, xalqın ağır həyatını, Səttarxanın başçılığı ilə milli-azadlıq hərəkatını və bu hərəkatın məğlubiyətindən sonrakı illəri – gizli fəaliyyət dövrünü real bolyalarla canlandırmışdır" [1, s.45]. Həmin dövrün elə bir ciddi ictimai-siyasi hadisəsi yoxdur ki, M.S.Ordubadinin diqqətindən yayınmış olsun, ona münasibət bildirilməsin. Təbriz ruhu, təbrizlilərin inqilabi mübarizəsi və həyat təzi bütün təfərrüatı ilə əsərdə işıqlandırılmışdır. Ümumiyyətlə, müəllif təbrizlilər deyəndə, demək olar ki, bütün Şərq xalqlarını nəzərdə tu-

turdu, çünki şərqilərin hamısı bu cür yaşayırdılar, istənilən sahədə eyni vəziyyətdə idilər.

Əvvəlcədən qeyd edək ki, romanın təhkiyə məsələsində bəzi çatışmazlıqlar var. Bu da ondan irəli gəlir ki, müəllif romanı bir şəxsin gündəliyi (xatirat dəftəri) şəklində yazıb və sonradan əsərin üzərində nə qədər böyük zəhmət çəksə də, bəzi qüsurlar olduğu kimi qalmışdır. Məsələn, F.Vəzirova hesab edir ki, "bəzən əsərin qəhrəmanı, Əbülhəsən bəy adı ilə tanıdığımız gənc inqilabçı lazım gəlməyən, iştirakı vacib olmayan yerlərdə olmağa və orada baş verən hadisələri danışmağa vadar edilir" [6, s.65]. Doğrudan da, Əbülhəsən bəyin təsviri zamanı bəzən ziddiyyətlərlə rastlaşırıq. O, əcnəbilərə qarşı, həqiqətən də, çox mehriban, qonaqpərvər, səxavətli bir insandır. Eyni zamanda vətəninə sevən, onun milli sərvətlərini qorumağa can atan, düşmənlərin hədəflərini, məqsədlərini zərərsizləşdirməyə çalışan, təcrübəli, səriştəli bir tacirdir. Ancaq tacir kimi hansı işlərlə məşğul olması, ümumiyyətlə bu istiqamətdə fəaliyyəti oxucu üçün qaranlıq qalır. Bütün bunlarla yanaşı, romanın birinci hissəsində elə məqamlar var ki, həmin yerlərdə Əbülhəsən oxucunu çaşbaş salır: bilmirsən ki, o, iranlıdır, yoxsa kimdir?! Səttar xan kimi, onun da surəti dolğun verilmə-

mişdir, tam portreti yoxdur. Əbülhəsən bütöv bir xarakter kimi gözümüzün qarşısında canlanmır. Onun keçirdiyi həyəcanları, psixoloji durumunu hiss etmir və bir şəxsiyyət kimi təkamülünü görmürük. Əsərdə onun şəxsi və ailə həyatı haqqında çox şey qaranlıq qalır. Yalnız əsərin sonlarına yaxın tam hiss edirsən ki, o kimdir və vətən qarşısında məqsədi, məramı nədir! Əsərin epiloqunda isə məlum olur ki, Əbülhəsənin adı ilə fəaliyyət göstərən bu qəhrəman, peşəkar inqilabçı, əslən təbrizli olan, sonralar Bakı neft mədənlərində mexanik işləyən Nüsrət Hüseynov olmuşdur. Ancaq bu qüsurlar romanın ümumi məzmununa xələl gətirmir, romanın əvvəlindən sonuna kimi oxucu ilə qəhrəmanlar arasında məntiqi əlaqə və rabitə qırılmaz. N. Bağırovanın fikrinə görə, müəllif “romanın hissələri arasında elə körpü, əlaqə yaradır ki, oxucu romanın birinci hissəsini qurtarar-qurtarmaz, hadisələrin gələcək inkişafı haqqında fikirləşir” [2, s.65]. Bu cür sonluq M.S.Ordubadinin “Qılınc və qələm” romanında da verilmişdir. Təhkiyəçinin kim olduğu bu romanın məhz epiloqundan bəlli olur. Bütün bunlar yazıçının işlətdiyi ədəbi-bədii bir üsuldur. Bəlkə də, bu, oxucunu intizarda saxlamaq və əsəri daha da oxunaqlı etmək baxımından irəli gəlir.

Romandakı hadisələr Əbülhəsən bəyin Şimalı Azərbaycandan Cənubi Azərbaycana keçib, Təbrizə getməsi ilə başlayır və sonra Əbülhəsən bəy – Nina, Əbülhəsən bəy – Səttar xan, Bağır xan və başqa inqilabçılar arasında cərəyan edir. Əsərdə əvvəldən sona kimi cərəyan edən bütün əhvalat və hadisələr bu və ya digər şəkildə Əbülhəsənlə bağlıdır. Romanda əsas motiv Şərq xalqlarının inqilabi mübarizəsi olsa da, süjet xətti, kompozisiya elementləri – hamısı Əbülhəsənin üzərində qurulub, onsuz hadisələrin gedişatını və ümumiyyətlə romanı təsvir etmək olmaz. Demək olar ki, bütün məsələlərə aydınlıq gətirən, onları öz məcrasına doğru istiqamətləndirən, həlli müşkül olan problemləri özünəməxsus şəkildə yoluna qoyan da Əbülhəsən bəydir. Maraqlı cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, Qərb-Şərq problemindən söhbət düşəndə də Əbülhəsən həmişə diqqət mərkəzində olur. Romanda ictimai-siyasi hadisələrin inkişafına müəyyən dərəcədə təsiri olan və İran inqilabı ilə bağlı olan məsələlərin həlli istiqadə

mətində də əqidə yoldaşları ilə birlikdə gecəgündüz yorulmadan çalışan da odur. Romanın özü də onun dilindən nəql edilir. O, bütün inqilabçılara, o cümlədən Səttar xana, Tütüncü oğluna, Həsən ağaya və başqalarına məsləhətlər verir, gizli inqilabi komitənin fəaliyyətinə başçılıq edir. Əbülhəsən bəy Təhminə xanım və onun qızlarına, Nina və onun böyük bacısı İrəidaya təmənnaş qayğı göstərir, Miss Hannanı əxlaqsızlıq yuvasından xilas edir. Bir sözlə, Əbülhəsənin fəaliyyət dairəsi geniş və təşkilatçılıq bacarığı çox yüksəkdir. O, Cənubi Azərbaycan və İranın azadlığı uğrunda bütün varlığı ilə mücadilə edir və bu yolda lazım gələndə həyatını da təhlükə altına atmaqdan çəkinmir.

Yazıçı romanın ilk səhifələrində Rusiyadan İran Culfasına gələn əcnəbi müsafirlərin gəlişini təsvir edən zaman personajların dili ilə Şərqdə həyat tərzinin o qədər də ürəkaçan olmadığını, məmləkətdə narazılıqların baş alıb getdiyini vurğulayır. Müsafirlər də culfalıların torpağa olan laqeydliyini, məmləkətdə olan boşluğu görüb şikayətlənirlər. Şərqin həyat tərzindən sanki bezmiş culfalıların özləri də Qərb həyat tərzinə üstünlük verirdilər. Məsələn, culfalıları öz aralarında torpağa olan münasibətlərini belə ifadə edirdilər: “Hərgah torpaq bizimdirsə, mən çox yaxşı tanıyıram. Bizdən (yəni, şərqilərdən – N.C.) heç bir şey çıxmaz. Verək urusa, ingilise (yəni, qərblərə – N.C.) qurtarsın getsin. Yoxsa belə getsə, torpaq və mülk saxlamaq da mümkün olmayacaq” [4, I, s.6].

Bütün bunlarla yanaşı, şərqililər də öz acınacaqlı vəziyyətlərinə, dözülməz həyat təzlərinə görə üsyan qaldırmağı, inqilab etməyi planlaşdırırdılar. Artıq xalqın milli qəhrəmanına çevrilmiş, nəinki İran və Azərbaycanda, eləcə də dünyada tanınmış Səttar xan, Bağır xan kimi cəsur inqilabçılar və onların əqidə yoldaşları vətənin azadlığı uğrunda mübarizə aparırdılar. Səttar xanın böyüklüyü onun milli zəminə bağlılığı, xalqın istək və arzularını vaxtında duyması və onun azadlığı uğrunda mübarizə aparması ilə bağlıdır.

Müəllif “Dumanlı Təbriz” romanında ədalətsizlik və haqsızlığa qarşı Şərqin üsyankar ruhunu da, mübarizə aparmağa, inqilab etməyə hazır olduğunu da gizlətmir. Məsələn, təbrizli Əmir Heşmət ölkədə baş alıb gedən haqsızlığı görüb

belə deyir: “Bircə günün içərisində bütün Təbrizdəki çar qüvvələrini məhv edəcəyəm. Qoy bu hadisə çar konsulunun qulağında bir sırğa olub qalsın. Mən bu gün Şərqi böyük bir cahangirə qarşı müsəlləh üsyan yarada biləcək qabiliyyətinə malik olduğunu həm ingilis, həm də çar cahangirlərinə isbat edəcəyəm” [4, I, s.344].

Biz “Dumanlı Təbriz” romanında yalnız Şərq cəhalətinin təzahürlərini yox, eyni zamanda Qərb dövlətlərinin müstəmləkəçi siyasətini də görə bilirik. Müsafirələr arasında olan qərblilərdən biri o birinə deyir ki, Culfa “Rusiya müstəmləkəsidir. Hər bir rus burada hakimdir. Bunlar ən adi bir rusdan böyük Allahdan qorxduqları kimi qorxurlar” [4, I, s.7]. Onlar arasındakı danışıqlardan məlum olur ki, “müstəmləkə xalqının (yəni, culfalıların – N.C.) hakim millətləri görməyə gözü yoxdur” [4, I, s.7], çünki ruslar onları son köynəklərinə qədər soymuş və qarət etmişdilər. Ancaq bütün bu haqsızlıqlara baxmayaraq, şərqilər qərblilərə hörmətlə yanaşırdılar. Elə ilk baxışda müsafirələr arasındakı iki nəfər əcnəbi qız şərqiləri görəndə kimi onlara öz münasibətlərini belə ifadə edirlər: “Bunlar bizi gözləri ilə yemək istəyirlər. Bizi bunların əlindən nə kimi bir qüvvə qurtara bilər?” [4, I, s.7]. Əcnəbi qızlar digər müsafirələrlə bərabər, yad bir yerdə, tanış olmadıqları insanlar arasında, soyuq bir havada, çarəsiz bir durumda, həm də psixoloji cəhətdən gərgin bir vəziyyətdə olduqları zaman bu ifadələri söyləyirdilər. Belə çətin bir durumda, onlar üçün yad olan bir məmləkətdə həmin kimsəsiz qərib qızlara Əbülhəsən bəy yardımçı olur, mənəvi və psixoloji cəhətdən onların imdadına çatır.

Bir müddət keçdikdən sonra əcnəbi qızlar – Nina və onun bacısı İraida Əbülhəsənin köməyi nəticəsində zəngin Şərq salonuna girdikdən, onun möhtəşəmliyini gördükdən sonra Nina belə deyir: “Şərq evlərinin içərisi dışarıdan yüz faiz gözəldir” [4, I, s.11]. Bütün bunları əcnəbi qızlarla birlikdə seyr edən və həmin qızlara böyük qayğı göstərən, onları öz evində qonaq edən Əbülhəsən qonağa belə cavab verir: “Ümumiyyətlə, şərqilərin zahiri bir çoxlarını qorxudur. Lakin onların daxili olduqca gözəl, zəngin və hiylədən uzaqdır. Zənn edirəm ki, siz Şərqdə eşitdiyiniz mənfi cəhətlərdən başqa, bir çox müsbət işlərə də təsadüf edəcəksiniz” [4, I,

s.11]. Əbülhəsənlə Ninanın tanışlığı beləcə başlayır, onların arasındakı münasibət əsərin sonuna kimi davam edir və süjet xəttinin qurulmasında, eləcə də inkişafında bu iki qəhrəmanın rolu olduqca böyükdür. Eyni zamanda romanda başqa qəhrəmanlardan fərqli olaraq, bu iki qəhrəman arasındakı dialoqlara daha çox üstünlük verilmiş və əsərin ideya-bədii cəhətdən qurulmasında, Qərb-Şərq məsələsinin açılmasında onların xüsusi rolu vardır.

Romanda Şərq insanları ilə avropalıların mədəniyyətləri arasındakı fərq tək-cə adət-ənənə, əxlaq və tərbiyə ilə deyil, həm də mühitlə də əlaqələndirilir. Əsərin ən maraqlı cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, müəllif qəhrəmanların dili ilə açıq-aydın Qərblə Şərqi müqayisəsini verir və öz mövqeyini açıq göstərir: “Orada (yəni, Qərbdə – N.C.) həyat başqa, burada (yəni, Şərqdə – N.C.) isə bambaşqadır. Şərqi mülkədarını da Qərbin mülkədarı ilə müqayisə etmək olmaz. Şərqi əsiri də Rusiyadakı əsirlərə bənzəməz. Bu iki yerin məzlumları belə bir-birinə oxşamaz... Hər mühitin doğduğu inqilabı o mühitin şəraiti ilə inkişaf etdirmək lazımdır” [4, I, s.40]. Ona görə də həyatda çox mahiyyətlər var ki, onların inkişafı insanın iradəsindən, fəaliyyətindən asılı deyil. Ninanın bibisinin əri Şərq haqqında, xüsusən də İran haqqında mənfi fikirlər söyləyir. Məsələn, o deyir ki, “İran uzaq bir məmləkət olduğu və mədəni olmadığı üçün oraya gedən yoxdur, çünki xalqı çox vəhşidir” [4, I, s.120]. Nina özü də etiraf edir ki, biz “İrانی cürbəcür şəkillərdə xəyalımıza gətirirdik. Meşələr, dağlar, quldurlarla dolu olan mağaralar, insanı tutub aparan vəhşi və ibtidai insanlar nəzərimizə gəlirdi” [4, I, s.120]. Hadisələrin sonrakı inkişafı bir daha sübut etdi ki, Ninanın bibisinin əri də, özü də yanılmışlar, onların şərqilər haqqındakı təsəvvürləri heç də real həyatda olduğu kimi deyil. Şərqilərlə yaxından təması onları sanki silkələyib ayıltı. Onların şərqilər haqqındakı yanlış düşüncə və baxışları tədricən müsbət istiqamətdə dəyişməyə başladı.

Əsərin “İki matəm” adlı hissəsində Təbriz şəhərində iki böyük matəm üçün camaat qara geymiş, aşura günü olduğuna görə, matəm saxlanılması zamanından bəzi məqamlar təsvir olunmuşdur. Həmin gün şərqilər nalə çəkib, haray edəndə qərblilər onlara kinayə ilə baxıb

gülürdülər. Müəllif qeyd edir ki, ağı deyən “kiçik uşaqlar təbrizliləri ağladır, onlara baxan əcnəbiləri isə güldürürdülər” [5, II, s.66]. Bəlkə də, bu cümlədəki təzad Qərblə Şərq problemi yaranan gündən ortaya çıxıb. Şərqlilərin ahı, naləsi, çəkdikləri məşəqqətlər qərblilərə gülməli görsənmiş və onlar həmişə şərqliləri bu cür hərəkətlərə təhrik etmiş, bəzən də alçaltmış və təhqir etməkdən də heç vaxt çəkinməmişlər. Şərqlilərin dinə, imana, milli dəyərlərə, milli zəminə sıx bağlılığı qərblilərə həmişə gülməli gəlmişdir. Bu hərəkətlərə, bəlkə də, özlərinin illərdən bəri şərqlilərə qarşı etdiklərinin məntiqi nəticəsi kimi baxır, daxili rahatlıqları üçün kinayə ilə gülür və indi də gülməkdə davam edirlər.

Müəllif əsərdə çox zaman “sarıtüklülər” deyəndə qərbliləri nəzərdə tutur və onlara öz mövqeyini bildirirdi. Təkcə Ninanın simasında çox mahiyyətlər ortaya çıxırdı. “Sarıtüklülərin hamısını belə görürəm. Bunlarla bizimki tutmaz” [4, I, s.59]. Müəllif qəhrəmanlarının dili ilə deyir ki, qərblilərlə şərqlilərininki tutmaz. Çünki adət-ənənələr, dini-əxlaqi dəyərlər, millimənəvi keyfiyyətlər bir-birindən fərqlidir. Qərblilərin həyat tərzini bəzi şərqlilər tərəfindən bəyənilsə də, ümumən şərqlilər üçün qəbul olunmazdır.

Əsərin aparıcı obrazlarından biri olan amerikalı qız Miss Hanna ilə Əbülhəsən bəy arasındakı dialoq zamanı çox mühüm məsələlərə toxunulur. Qərblilə qız Miss Hanna Şərqdə olan ədalətsizlikdən bəhs edərək deyir ki, İranda türklərin, azərbaycanlıların dörd milyondan çox olmasına baxmayaraq, onların ədəbiyyatı türkcə deyildir. Əbülhəsən bəy isə bunun səbəbini hökumətin başında duranlarda görürdü. O, qeyd edir ki, “türk məktəbi olmayan və farslaşma siyasəti aparılan bir ölkədə türk ədəbiyyatına qiymət verilməməsi, digər tərəfdən türk ədib və şairlərinin saray içərisinə buraxılmaması, hətta türkcə yazılan əsərlərin təb edilməməsi İranda türklərin farsca yazmasına səbəb olmuşdur. Buna görə İranda daim farslaşdırma, hətta fars-türk mübarizəsi yaratmaq siyasəti aparılırdı. Bunun nəticəsində də türk ədibləri, türk şairləri öz milli dil, milli ədəbiyyat və milli mədəniyyətinin düşməni kəsildi...” [4, I, s.177]. Əslində müəllif qəhrəmanın dili ilə Şərqdə farslaşma si-

yasətini qabardaraq, öz mövqeyini açıb ortaya qoyur. Bu sitatlarda da qəhrəmanın mövqeyi ilə müəllifin mövqeyi üst-üstə düşür.

M.S.Ordubadinin “Qılınc və qələm” romanında daha çox hadisələrin və xarakterlərin təsviri üstünlük təşkil edirsə, “Dumanlı Təbriz” romanında təsvirlə təhlil vəhdət şəklindədir, biri digərini tamamlayır. Bu mənada Mehdi Hüseynin fikri ilə də razılaşımaq olar: “Ordubadi Təbriz inqilabının yalnız təsvirini verməklə kifayətlənməyir, bəlkə də eyni zamanda onun dərslərini və perspektivlərini belə nəzərə alır” [3, s.126]. Məsələn, aşağıdakı iki cümləni nəzərdən keçirək. Qərb dövlətlərinin şərqliləri daim müstəmləkə şəklində yaşamağa planlar hazırlamalarından bəhs edərək, yazıçı qeyd edir ki, “müstəmləkə ediləcək bir ölkənin əvvəlcə adəti, ənənəsi, dini, məfkurəsi, təriqəti öyrənilir, xalqının əhvali-ruhiyyəsi yoxlanılır, əqidələrin kütlə üzərindəki təsiri tədqiq edilir, bunlara əsasən də həmin ölkənin müstəmləkə planları tərtib edilir...” [4, I, s.196]. Başqa bir məqamda isə o, qeyd edir ki, “Almaniyanın Türkiyədə apardığı cahangirlik siyasəti də Şərqdə İngiltərə hegemoniyasını qırmaq üçündür...” [4, I, 197]. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sitatlarda verilən fikirlər İranda və ümumiyyətlə dünyada baş verən hadisələrin təsviri yox, təhlilidir. Bu cür nümunələr əsərdə kifayət qədərdir. Yəni bu təhlil yazıcının siyasi cəhətdən dünyagörüşünün təzahür forması, uzunmüddətli təcrübəsinin nəticəsi və hadisələrin gedişatı haqqındakı onun mövqeyidir. Bir sözlə, müəllifin təhlilindən belə qənaətə gəlmək olar ki, hansı prizmadan baxılırsa baxılsın, Qərb dövlətləri tarixən şərqlilərin üzərində hegemonluq etməyə meyilli olmuşlar.

Müəllif mətnə yeri gəldikcə Şərqlə Qərb ifadələrini işlədərək, onlar arasındakı fərqli dünyagörüşü, fərqli davranış qaydalarını, həyat tərzini göstərməyə çalışır. Məsələn, o, “Şərqlin nəfis ipəkləri”ndən [4, I, s.88], “qərblilə qadın qiyafəsi”ndən [4, I, s.88] söhbət açaraq, bu iki dünya arasındakı incəlikləri ortaya çıxarmaq istəyir. Əsərin “Ziyafət” adlı hissəsində yazıçı qeyd edir ki, “Təbriz evləri fransızların nəşə və zövqünə uyğun bir vəziyyətdə düzəldilmişdi” [4, I, s.82]. Yəni müəllif demək istəyir ki, Qərb mədəniyyətinin bəzi elementləri artıq Təbriz evlərinin daxilində də nüfuz etmişdi. Qərb mədə-

niyyəti bütün təzahür formaları ilə Şərq mədəniyyətinə təsir edir, daha doğrusu, xarici və daxili qüvvələrin köməyi ilə, Avropaya meyilli qüvvələrin səyi nəticəsində planlı şəkildə şərqililərin həyat tərzinə yeridilirdi. Yəni Qərb mədəniyyəti artıq öz sərhədlərini keçib, Şərqlin içərisinə doğru sürətlə irəliləyirdi.

Müəllif obrazların dili ilə qərblilərlə şərqililərin adət-ənənələrini müqayisə edərək, bəzi hallarda birincilərə üstünlük verir. İkincilərin isə geridə qalmalarını vurğulayır. Bu fikirlər M.S.Ordubadinin “İki cocuğun Avropaya səyahəti” əsərində də təfəssilatı ilə işıqlandırılmışdır. Şərqililərin evlərinə qonaq gələndə onların qız və gəlinlərinin çay masası arxasına gəlməmələrini gören qərblilə qız Miss Hanna heyratlanır. Hacı xan isə Şərq adamı olsa da, ona cavab olaraq belə deyir: “Adətləri belədir... Hər şeyimiz mədənidir, libasımız, qiyafətimiz, ev yaşayışımız – hamısı avropalı həyatı şəklini almaqdadır. Lakin örtülülük məsələsi əvvəlki şəkildə qalır. Bu da bizim hələlik zahirən mədəni, daxilə isə ibtidai həyat keçirməkdə olduğumuzu göstərir. Bunu da deməliyəm ki, qızlar analarından, gəlinlər isə oğlanlarından asılıdır” [4, I, s.203]. “İbtidai həyat” şəkildə yaşamaq, birbirindən “asılılıq” və s. – bütün bunlar təəssüf doğursa da, Hacı xanın fikirləridir. Əslində isə bu adət-ənənələrin özündə bir gözəllik, sədaqətlik, milli zəminə bağlılıq, böyük-kiçiyə hörmət və rəğbət hissləri vardır. Məsələn, “Xanın oğulları yerə oturmamışdı, ayaq üstündə durub atalarının əmrini gözləyirdilər... nə oğlanlar, nə qızlar, nə də gəlinlər, bir kərə də olsa, Hacı xanın icazəsi olmadan yerə oturmamışdılar” [4, I, s.203]. Bu səhnə onu göstərir ki, Hacı xanın oğlanları və gəlinləri böyük-kiçik yerini bilən, milli dəyərlərə hörmətlə yanaşan insanlar idi. Bunu heç də onların avropalılardan geri qalmaları kimi dəyərləndirmək düzgün deyil. Bu cür davranış, bu cür həyat tərzini şərqililərin yazılmamış qanunlarından, müsbət xüsusiyyətlərindən biridir.

Əsərin “Təbriz yollarında” adlı hissəsində şərqililərin həyat tərzindən, geriliyindən, yaltaqlığından, kölə vəziyyətində yaşayışından bəhs edilir. Şəhər çar Rusiyasının nəzarəti altında idi. Çar əsgərləri təbrizliləri söyür, alçaldır, təhqiramiz sözlər deyir, şəhərdə min oyundan çı-

xırdılar. Onlar qadınları ələ salır, uşaq və böyüklərlə vəhşicəsinə davranırdılar. Məsələn, bir epizodu nəzərdən keçirək: baqqal dükəninin qabağında çar zabitinin bir köpəyi qabdakı qatığı yalamaq istəyəndə baqqal onu ağacla vurub qovur. Köpəyin səsinə çar ordusunun zabiti gəlir, o, baqqalı təhqir edərək, söyərək “köpəyin yalamaq istədiyi qatığı qabı ilə götürüb baqqalın başına vurdu. Baqqalın başı yarıldı, qanı qatığa qarışaraq axıb saqqalından aşağı töküldü” [4, I, s.221]. Təhkiyəçi bu səhnəni seyr edərək qeyd edir ki, “zabit söyürdü, lakin söyüşlər yalnız baqqalın deyil, ümumiyyətlə, “mədəniyyətsiz” və “vəhşi” şərqililərin ünvanına idi” [4, I, s.221]. Maraqlıdır ki, vəhşilik edən, itin vurulmasının acığını çıxan, insanlarla it kimi davranan, onları qanına qəltan edən axı şərqli deyildi. O “vəhşi”, o “mədəniyyətsiz” əslində xalqın qanına susayan çar Rusiyasının, çar ordusunun alay komandanı nişanını daşıyan bir zabit idi. “Güclünün qabağında gücsüz günahkardır” atalar sözüne rəğmən, çar ordusu zabitlərinin qarşısında özlərini müti, kölə kimi göstərən, acizənə şəkildə hərəkət edən şərqililərin heç bir günahları yox idi. Ancaq Şərqdə - Təbrizdə elə bir vəziyyət yaranmışdı ki, onlar həmin dövrdə, demək olar ki, kölə vəziyyətində yaşayırdılar. Şərqililərin dinsiz, imansız, allahsızlar qarşısında susmaqdan, itaət etməkdən başqa çarələri qalmamışdı. Ən vacib məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, müəllif ustalıqla şərqililərə qarşı bu cür haqsızlığı qərblilərin öz dili ilə cavablandırır. Həmin bu səhnəni gören avropalı Miss Hanna rus zabitinin vəhşiliyini görəndə artıq susa bilmədi. O, Əbülhəsənə dedi: “Çar ordusu nə qədər tərbiyəsiz bir ordu imiş” [4, I, s.223]. Əslində çarın Təbrizə qarşı siyasəti də çox iy-rənc idi. Müəllif qeyd edir ki, “çar diplomatları sanki Şərqlin adət və ənənələrini tanımayıb və tanımaq da istəmirdi” [4, I, s.366]. Sonra Miss Hanna sözüne davam etdi: “Bu kimi qabalıqlar hansı bir hökumət tərəfindən icra olunarsa – olsun, yenə də mən onun düşməniyəm. Vətənim olan Amerika belə hərəkətlərdə bulunsa, onun da düşməniyəm” [4, I, s.223]. Bu hissədə də müəllifin mövqeyi ilə qəhrəmanın mövqeyi üst-üstə düşür. Müəllif öz qəhrəmanı Əbülhəsənin dili ilə ona belə cavab verir: “Siz burada yalnız çar müstəmləkəçiliyi ilə üz-üzə gəldiniz, məsə-

lə isə daha genişdir. Kapitalist dövlətlərinin hamısı müstəmləkəçidir, onların hərəsinin özünə-məxsus bir müstəmləkə üsulu vardır...” [4, I, s.224]. Müəllif artıq dünyada baş verən ictimai-siyasi hadisələri təhlil edir və öz mövqeyini ortaya qoyur. Əsərdə təsvirlə təhlil birləşərək, hadisələrin gedişatını izləmək üçün oxucuya kömək edir. Qaranlıq səhnələr müəllif tərəfindən işıqlandırılır.

Müəllif istənilən fikrini, planını, məramını açıqlamaq üçün daha çox dialoqlara üz tutur. Roman boyunca dialoqlar bir-birini əvəz edir. Miss Hanna ilə Əbülhəsən bəy arasındakı dialoq zamanı şərqli insanlarla qərblilərin arasındakı məhəbbətin də fərqli olduğu vurğulanır. “Şərqli sevgisi başqa, avropalı sevgisi başqa, amerikalı sevgisi də bir başqadır, bunların hamısı sevgidir, lakin mahiyyətləri və keyfiyyətləri bir deyildir” [4, I, s.267]. Müəllif sevgidə də, sədaqətdə də üstünlüyü daha çox şərqlilərə verir. Qərbliləri məzəmmət etməklə, onların haqsızlıqlarını sübuta yetirməklə bərabər, ayrı-ayrı qəhrəmanların dili ilə şərqlilərin də müsbət xüsusiyyətlərini qeyd etməyi unutmur. Məsələn, amerikalı qız Sara da Şərqdə yaşamağa üstünlük verir. O deyir: “Amerikalılar olduqca xəsisdir... Amerikaya gedəcəyim də şübhəlidir, hər halda mən Şərqdə yaşamağı istərdim” [4, I, s.349]. Amerikalı casus Miss Hanna da İranda bir müddət yaşadığından, Əbülhəsənlə tanışlıqdan sonra onun Şərqə və şərqlilərə qarşı fikri dəyişir. O, Əbdülhəsənə deyir: “Hər bir iranlı mənə kimi mədəni, namuslu və alicənab hesab edirəm. İranlılar barəsində yalnız mən deyil, ümumiyyətlə amerikalılar müsbət fikirdədir” [4, I, s.136]. Qərblilərin özləri də artıq Şərqdə olan təmiz, saf mənəvi-psixoloji iqlimi gördükdən sonra susa bilmirlər. Onların da yatmış vicdanları oyanmağa başlayır.

Əsərin “Miss Hannanın məktubu” hissəsində müəllif isbat etməyə çalışır ki, Qərb dövlətlərinin məramı, məqsədi Şərqdə öz mövqelərini möhkəmlətmək və mümkün olduqca onlar üzərində hegemonluq etməkdir. Onların istəkləri şərqlilərin var-dövlətini mənimsəmək, milli maraqlarını sarsıtmaq, xalqı psixoloji cəhətdən daim gərginlikdə saxlamaq və onları müstəmləkə halında yaşatmaqdır. Onlar tarixən şərqliləri

azad görmək istəməmişlər və hal-hazırda da onlara öz maraqları çərçivəsində baxırlar.

Müəllif alman xalqının da şərqlilərə olan antipatiyasını göstərmək üçün əslən qərblilərin obrazlarının vasitəsilə öz fikirlərini ortaya qoyur. Onların da İrana qarşı iyirənc siyasətini kəskin şəkildə ifşa edir, çünki alman məmurları da şərqlilərə nifrət bəsləyirdilər. Məsələn, əslən alman olan kişi öz qızına məsləhət görür ki, o, həyat yoldaşı seçəndə çox ehtiyatlı, ayıq olsun. O, qızına deyir: “Alman şərafəti hər adi şərqliyə satılacaq bir şərafət deyildir, sən Almanyanın hər kəsdən və hər şeydən yüksək olduğunu bilməlisən... Mən heç etibar etmirəm ki, Şərqdə bir alman qızına layiq şərafətli adam tapılsın. Buna görə də sən birinci növbədə alman şərafətinin ləkələnməsinə çalışmalısən, çünki bu ləkə ümumi alman xalqına vurulan bir ləkə olub qalar” [5, II, s.498].

İngilislərin Şərqə qarşı mövqeyi də tarixən amansız və sərt olub. Müəllif onların da şərqlilərə qarşı siyasətini ifşa edərək belə qeyd edir: “Çar siyasəti açıqdan-açıq müstəmləkə xalqının azadlığını əzməklə milyonların nifrətini qazanırsa, “xalqa azadlıq gətirirəm” şüarı altında gələn ingilis müstəmləkəçiliyi avam Şərqin ingilis kralına qarşı rəğbətini qazanır, onu əzilmiş xalqların hamısı kimi göstərir” [5, II, s.42]. Ona görə də müəllif şərqlilərə diqqətli olmağı və ingilis müstəmləkəçiliyi ilə mübarizəni gücləndirməyi tövsiyə edir. Əcnəbi dövlətlər – qərblilər İranın sərvətinə sahiblənmək və “təbii sərvətini əldə etmək üçün cənubda və şimalda İranın cəmdəyinə darasmışlar” [5, II, s.65]. Müəllif qeyd edir ki, “Şərq ölkələrinə müstəmləkəçilik fikri ilə soxulan bütün Avropa dövlətləri “vəhşi şərqliləri mədəniləşdirmək” və mədəni bəşəriyyəti “vəhşilərə qarşı müdafiə etmək üçün gəlirik” deyərək, istilaçılıq siyasətlərini mədəniyyət pərdəsi arxasında gizlətməyə çalışırlar” [5, II, s.6]. Əslində qərblilər Şərq və şərqlilər haqqında elə bir fikir formalaşdırıblar ki, sanki Şərq cəhənnəmin əbədi məskənidir. Oranın sakinləri də ən geridə qalmış, inkişaf etməmiş, dindən və mədəniyyətdən uzaq və vəhşi insanlardır.

Qərblilər Şərqdə olan din və təriqətləri də izləyir, onların hansı istiqamətdə inkişaf etməsini də öyrənməyə səy göstərirədilər. Qərblilərin qız Miss Hanna Şərqdə olan bu prosesləri dərindən öyrə-

nib, ondan tələb olunan dairələrə, dövlətlərə ötürür, bir sözlə, casusluq edirdi. Həmin şərqililərin arasında Miss Hanna kimi bir casusa dəstək verənlər də az deyildi. Sanki qərblilər bu casuslar vasitəsilə Şərq ölkələrini müstəmləkə vəziyyətinə salmaq üçün öz mənfur niyyətlərinin toxumunu səpirdilər. Və bildirdilər ki, bu toxumlar tədricən, zaman-zaman cücərəcək və bəlkə də, nə vaxtsa bar verəcək. Əslən şərqli olan Hacı xan Miss Hanna ilə görüşdüyü zaman çox təəccüblənir, çünki o görür ki, Miss Hanna Şərqə çox maraqlanır. Kapitalist dövlətlərin öz maraqları naminə Şərq bu qədər dərinədən öyrənməyə can atmaları Hacı xanı narahat edən, təəccübləndirən əsas məsələ idi. Müəllif obrazların dili ilə etiraf edir ki, qərblilər, xüsusən də ingilislər və onların “demokratik hökumətləri” firdaqcılıqla, Şərq xalqlarının dinç və mövhumatçı olduğundan istifadə edərək, onlar arasına illərlə casuslar yerləşdirmiş, İslam xalqları arasına nifaq salmağa çalışmışlar. Şərq xalqları artıq ingilis və başqa Qərb dövlətlərinin əlində oynacaq olduğunu anlamağa başlamışlar.

Müəllif qəhrəmanların dili ilə Təbriz camaatına müraciət edir, onları xəbərdar etmək istəyir ki, onlar ayıq olsunlar, çünki ingilis və Rusiya İranı tamamilə bir müstəmləkə halına salmaq istəyir. Onların ədalətsiz hərəkətlərini, işğalçılıq siyasətlərini ifşa edərək iranlıları birliyə, həmrəyliyə, düşmənlərə qarşı inqilab etməyə səsləyir.

Maraqlı cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, müəllif qərblilərin özlərinin də bəzi hallarda Şərqə olan müsbət münasibətini elə qərblilərin öz dili ilə oxuculara çatdırır. Məsələn, polkovnik Smirnov şərqililərə deyir ki, “doğrudan da, Şərqiniz əsrarəngiz Şərkdir, gözəl Şərkdir... Şərq haqqındakı yazılarım, şeirlərin tamamilə əksinə yazıldığını bir daha Təbrizdə təcrübədən keçirdim. Bura cənnətdən artıq sevgilər, məhəbbətlər ölkəsidir, yazıçılar isə buranı başqa şəkildə göstərmişlər. Mən çox yerlər gəzmisəm... Lakin Təbrizdə gördüyümü heç bir yerdə görməmişəm. Təbrizdə sevdiyimi də heç bir ölkədə, hətta bütün ömrümdə sevə bilməmişəm” [4, I, s.326]. Müəllif bu hissədə eyni zamanda qərblilərin gizli mövqelərini, şərqililərə qarşı nifrətini, iyirənc planlarını da açıqlayır. O, polkovnik Smirnovun simasında bütün qərblilərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini, mövqeyini göstərir.

Smirnov deyir ki, “mən də başqa silah arkadaşlarım kimi Şərqə əzməyə, didməyə girirdim, belə də əmr olunmuşdu: “vəhşilər mərhəmət sevməz, onlara kötək lazımdır”, – deyə bizə əmr verilmişdi...” [4, I, s.326]. Təəssüflər olsun ki, bu, qərblilərin böyük əksəriyyətinin şərqililərə haqqında düşüdükləri fikirlərdir.

Polkovnik Smirnov Şərq gözəli Mahru xanımınla tanış olandan sonra onun Şərq haqqındakı fikirləri tamamilə dəyişir. Təbrizi və oradakı insanları vəhşi kimi yox, mehriban, səxavətli və qonaqpərvər kimi görməyə başlayır. O, şərqli qız üçün bütün varlığını da fəda etmək istəyində olduğunu hiss etdirir. Ümumiyyətlə, Smirnovun həyata, dinə olan münasibəti də tamamilə dəyişir: “O, İslamın haqq və bütün dinlərdən müqəddəs bir din olduğuna inandım”, – deyir [4, I, s.331]. Əsərin sonunda bəlli olur ki, itə görə şərqli qatışıatını təhqir edib alçaldan da çar ordusunun polkovniki həmin bu Smirnov idi. Ancaq indi vəhşi Smirnovdan əsər-ələmət belə qalmamışdı, Şərq mədəniyyətinin gözəlliyi onun ruhunu tədricən dəyişdirmişdir.

Maraqlıdır ki, əsərdə müəllifin iki avropalı xanımı – Miss Hanna ilə Ninanı aparıcı obrazlar kimi verməsinin özü də nədənsə xəbər verir. Hər iki xanım inqilabçılar arasında, döyüş bölgələrində, heç kimdən və heç nədən çəkinmədən məxsus olduqları gizli təşkilatlar tərəfindən onlara verilən tapşırıqları yerinə yetirirlər. Öz dövlətlərinin sifarişlərini, təlimatlarını, göstərişlərini məharətlə həyata keçirirlər. Onlar qərblilər və avropalılar olsalar da, şərqililər hər yerdə onlara böyük hörmətlə yanaşır, qonaqlıqlar təşkil edir, hədiyyələr verir, arzu və istəklərini gerçəkləşdirirlər. Şərqli xanımlar, eləcə də kişilər, hətta vəzifəli şəxslər, mənəb sahibləri olan bəzi iş adamları da onlarla çox nəvazişlə davranır və onların qulluğunda dururlar. Tez-tez ailəvi qonaqlıqlarda olan amerikalı Miss Hanna qeyd edir ki, o Şərqdə elə ailələr görüb ki, bu cür ailələr “yalnız Şərqdə deyil, Avropa ailələri içərisində belə nümunə olacaq bir ailədir” [5, II, s.719]. Bu qonaqpərvərlik, yad insanlara qarşı bu cür humanistlik, tolerantlıq, ümumiyyətlə, Şərq insanının təhtəşüurundan gələn mahiyyətdir. Şərq insanı intuitiv olaraq, heç nə düşünmədən milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, yad insanlara qarşı humanistlik göstərir. Bəlkə

də, bu amil şərqiləri qərblilərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri və başlıcasıdır.

Müəllif monoloq və dialoqlardan ustalıqla istifadə edərək, Qərb və Şərq təzadına bir daha sanki məntiqi yekun vurmaq istəyir. Əslən qərbli olan Berezovski şərqilərdə olan alicənablığı, qonaqpərvərliyi, bəşəri dəyərləri, eləcə də insani keyfiyyətləri görüb və dərk edəndən sonra sanki onun yatmış vicdanı oyanmağa başlayır. Şərqli Əbülhəsənin mənəvi gözəlliyi onun vicdanını silkələməyə başlayır. O, növbəti hərəkətlərini, yəni şərqilərə qarşı haqsızlığını anlamağa başlayır. Müəllif Berezovskinin monoloqu vasitəsilə daxilindən keçənləri oxuculara belə çatdırır: "O (Əbülhəsən – N.C.) bir şərqlidir, biz onları vəhşi və mədəniyyətsiz hesab edirik. Vəhşi asiyalı bir avropalını, eyni zamanda ehtiyac qarşısında qalan bir ailəni müdafiə üçün minlərlə manat parasından keçir. Bəs buna qarşı bir avropalının vəzifəsi nədir? Mən onu həbs edimmi? Mən onun uzunə bir insan kimi baxa bilərəmmi?" [5, II, s.659].

Əbülhəsənin onun ailəsinə təmənnasız etdiyi yaxşılıqlar son nəhayətdə o amansız, o rəhmsiz Berezovskini düşünməyə vadar etdi. Onun qəlbində ikiləşmə baş verir. Əbülhəsənin insani keyfiyyətləri onun amansız, rəhmsiz qəlbini bir anlığa susdurur, onu düşünməyə vadar edir. Şərqilərin qanına susayan Berezovski həyatında ilk dəfə olaraq dilemma qarşısında qalır. O,

bir tərəfdən jandarm kimi vəzifə borcunu yerinə yetirməli, yəni Əbülhəsəni həbs etdirməli, digər bir tərəfdən də bəşəri vicdanı ilə hesablaşmalı, yəni Əbülhəsənin təmənnasız yaxşılıqlarını unutmamalı idi. Son nəticədə Əbülhəsənin mənəvi gözəlliyi onu susmağa məcbur etdi. Bütün varlığı ilə şərqilərə nifrət edən, onların qanına susayan bir vəhşi jandarm mənəvi gözəllik qarşısında aciz qaldı. O, Əbülhəsəni tutdurmaq, həbs etdirmək üçün "telefonun dəstəyini götürdü, lakin danışmağa cəsarət etmədi, onu dodaqlarında saxladı..." [5, II, s.659]. Çünki onun daxilindəki ikiləşmə hələ də öz həllini tapmamışdı, tərəddüdlər içində vurnuxurdu, vücudu titrəyirdi. Bax beləcə, son nəticədə tərəddüdlər içində Əbülhəsəni tutdurmaqdan vaz keçdi.

Beləliklə, müəllif qərblilərin öz dili ilə özlərinin etdiyi hərəkətləri saf-çürük edir, onlar artıq dərk etməyə başlayırlar ki, tutduqları yol yanlış, etdikləri hərəkətlər isə şərqilərin mənəviyyatını, psixologiyasını dəyişdirə bilməyəcəkdir. Şərqilərin təmənnasız yaxşılıqları, yüksək mədəniyyətləri, insani keyfiyyətləri, qərblilərin vicdanını oyatmağa, düzgün qərarlar çıxarmağa sövq edirdi. Bütün bunları ümumiləşdirərək, müəllif şərqilərə olan münasibətini, demək olar ki, məntiq etibarını ilə yekunlaşdırır. M.S.Ordubadi qəhrəmanların öz dili ilə bütün sahələrdə şərqilərin qərblilərdən üstün olduğunu vurğulayır.

Nəticə / Conclusion

Rasional qavrayış tələb edən pyesləri oxuduqca belə qənaətə gəlmək olar ki, Pinter özünəməxsus postmodern və absurd dramaturgiyaya müraciət edir. Dramaturqun yaradıcılığında zaman və məkan anlayışları konkret deyil, sonluq naməlumdur, sonluğu görmək olmur, yalnız oxucu tərəfindən təsəvvür edilir.

Hakimiyyət və qəddarlıq mövzusu, aqressiyanın köməyi ilə özünü təsdiqetdirmə və yadlaşma probleminə yenidən müraciət edilir. İlk pyeslərindəki qeyri-aydın, anlaşılmaz təhlükə sonrakı əsərlərində bir şəxsin üzərində hakimiyyətlə əvəz olunur. Zirzəmi reallıqdan qaçmaq

üçün əlverişli məkandır. Havanın soyuq olması canlı aləmin yoxluğuna, həyatın məhvinə işarədir. Bu əsərdə ictimai münasibətlərə baxışda dəyişikliklərin olması hiss edilir. Tənhalıq, yadlıq məsələsinə münasibət daha sonrakı illərdə yazılan pyeslərində bir qədər də kəskin istiqamət alır.

Pinter yaradıcılığının novatorluğu və yazı prinsipinin təhlilə cəlb edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Gələcəkdə də ingilis dramaturqunun bəşəriyyətin xilasını üçün göstərdiyi səy və teatr sənətinin inkişafı yolunda sərf etdiyi əmək araşdırılmalıdır.

Ədəbiyyat / References

1. Axundlu Y. Azərbaycan tarixi romanı: mərhələlər, problemlər (1930-2000). Bakı: Adiloğlu, 2005.
2. Bağırova N.Z. M.S.Ordubadi və tarixi roman janrı ("Dumanlı Təbriz"). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1968.
3. Mehdi H. Əsərləri 10 cildə. 9-cu cild. Ədəbi tənqidi məqalələr (1926-1947). Bakı: Yazıçı, 1979.
4. Ordubadi M.S. Dumanlı Təbriz. Roman. İki kitabda. Birinci kitab, Bakı: Yazıçı, 1985.
5. Ordubadi M.S. Dumanlı Təbriz. Roman. İki kitabda. İkinci kitab, Bakı: Yazıçı, 1985.
6. Vəzirova F. Məmməd Səid Ordubadi (Monoqrafiya). Bakı: Gənclik, 1970.

**Проблема “Запад-Восток” в произведении М.С.Ордубади
«Тебриз туманный»**

Насиб Джабраилов

Доктор философских наук

Бакинский Славянский Университет. Азербайджан.

E-mail: c.nesib@mail.ru

Резюме. В статье рассматривается проблема “Запад-Восток” в произведении М.С.Ордубади «Тебриз туманный». Здесь речь идет не о величии, ослепительной красоте, мире поэзии и искусства Тебриза, а также всего Востока. Эпитет «туманный», встречающийся в названии произведения, выбран не случайно. Этот эпитет является художественным средством, выражающим ужасные, смятенные дни Тебриза, олицетворяющим черные тучи, скопившиеся над ним, жалкий стиль жизни тебризцев. Из анализа можно сделать вывод, что, хотя проблема “Запад-Восток” не основная тема произведения «Тебриз туманный», она в достаточной степени освещена автором. В этой статье мы рассмотрели колониальную политику, проводимую западными государствами по отношению к жителям Востока, сходства и различия между Западом и Востоком, противоречия между культурами, национальные и нравственные ценности и другие вопросы. Одним словом, главной причиной противостояния Запада-Востока является тот факт, что жители Запада исторически всегда относились к восточным народам как к слугам, хотели завладеть их богатствами, истощить их национально-нравственную опору, а также держать их под гнетом и повелевать ими. Основное отличие жителей Востока от западных – их гуманизм, привязанность к национально-нравственным ценностям, толерантность и справедливость. Жители Запада исторически опирались на свою силу, а жители Востока – на национальное единство, религию, веру и на Аллаха.

Ключевые слова: М.С.Ордубади, «Тебриз туманный», Восток, Запад, исторический роман